

УДК 808.50-54

С.А. Смятрычэнка

Тэорыя словаўтварэння ў чэшскай традыцыі

Чэшскім дэрываталагам, найперш Мілашу Дакулілу, а таксама яго калегам і паслядоўнікам Уладзіміру Шмілаўэру, Душану Шлосару і інш., належыць адна з вядучых роляў у распрацоўцы сучаснай дэрываталогіі. Безумоўна, нават іх тэарэтычныя распрацоўкі абавіраюцца найперш на асаблівасці чэшскай мовы, чым абумоўлены пэўныя канкрэтныя адметнасці іх тэарэтычных пошукаў і высноў, аднак, разам з тым, чэшская мова сярод славянскіх, паводле выразу Багуслава Гаўранка, «займае ў дэрывацыі кульмінацыйнае месца» [1].

У чэшскай лінгвістыцы ўвогуле і ў словаўтварэнні ў прыватнасці з пэўнай доляй умоўнасці вылучаюцца дзве асноўныя школы. Маюцца на ўвазе Пражская і Брненская мовазнаўчыя школы, якія, тым не менш, у пытаннях дэрывацыі разыходзяцца неістотна, і адрозненні гэтыя найперш тэрміналагічныя. Так, напрыклад, само слова «дэрывацыя» ў іх разумеецца па-рознаму: у Пражскай школе гэта сінонім да самога паняцця «словаўтварэнне», а ў Брненскай – толькі адзін з відаў словаўтварэння, а канкрэтна афіксацыя, супрацьпастаўленая кампазіцыі – словаскладанню [2–3].

У адрозненне ад беларускай дэрываталагічнай традыцыі, у межах чэшскай школы да дэрывацыі ніколі не адносіцца так званы лексіка-семантычны від словаўтварэння, інакш кажучы набыццё ўжо наяўнымі ў мове словамі новых лексічных значэнняў, бо «такім чынам павялічваецца толькі колькасць значэнняў наймення, а не колькасць уласна найменняў» [4]. Гэта, праўда,

з часам можа прывесці да аманіміі, аднак «такі распад на амонімы не ёсць актыўным працэсам словаўтварэння, а вынікам семантычнага развіцця шматзначнага наймення пры асаблівых гістарычных умовах» [4].

Паводле дэфініцыі Дакуліла, словаўтварэнне разумеецца як, «з аднаго боку, працэс утварэння слоў на аснове іншых, у мове ўжо наяўных, з дапамогай спосабаў, метадаў і сродкаў, якія мова для гэтай мэты мае, прычым не толькі ўласна ўтварэнне, прадукванне новых слоў (неалагізмаў), а найперш рэпрадукванне, паўторнае ажыццяўленне словаўтваральных дзеянняў, з дапамогай якіх слова было ці, дакладней, нам уяўляецца, што было ўтворана, з другога ж боку, гэта таксама выніковы стан гэтых працэсаў, увідавочненая ўтваральнасць словаўтваральна матываваных слоў або іх словаўтваральная будова» [2].

Такім чынам, у падыходзе Дакуліла выразна вылучаюцца два аспекты: генетычны, накіраваны на вывучэнне словаўтварэння ва ўласна працэсуальным сэнсе, і функцыянальна-структурны, накіраваны на вынік гэтых працэсаў, на будову слоў і іх значэнне для моўнай сістэмы.

У межах першага аспекта ў чэшскай дэрываталогіі падрабязна разбіраюцца пытанні відаў, сродкаў, прыёмаў і спосабаў словаўтварэння, фанетычнага вар'іравання асновы, анамасіялагічных катэгорый і інш. У межах другога – пытанні пра ролю «ўнутранай формы» слова і ступень лексікалізацыі, прадуктыўнасць словаўтваральных сродкаў і тыпаў, матываванасць, марфалагічную структуру і інш.

Падрабязней мне б хацелася спыніцца перад усім на разглядзе словаўтваральных спосабаў. У гэтым пытанні чэшскія лінгвісты вылучаюць:

1) словаскладанне (kompozice). У межах словаскладання адрозніваюцца ўласна складаныя словы – složeniny (чэш. *koloběžka* 'самакат', бел. *самалёт*) і няўласна складаныя словы – *spřežky* (чэш. *úctyhodný* 'варты павягі', бел. *дасёння*);

2) словавытворчасць (афіксальнае словаўтварэнне – *odvozování*, дэрывацыя ў вузкім сэнсе), у якой, у сваю чаргу, вылучаюцца тры асноўныя спосабы:

2.1) суфіксальны – *suffixace* (чэш. *venk-ov* 'правінцыя', бел. *кніж-н-ы*);

2.2) прэфіксальны – *prefixace* (чэш. *pra-otec* 'прашчур', бел. *пры-везці*);

2.3) змяшаны – *kombinovaný* (чэш. *pa-hor-ek* 'пагорак', бел. *пры-бярэж-ны*);

а таксама менш пашыраныя;

2.4) дэсуфіксальны – *desuffixace* (чэш. *plaměn* 'полымя' – *plam*);

2.5) дэпрэфіксальны – *deprefixace* (чэш. *útes* 'уцёс' – *tes*);

2.6) рэсуфіксальны – *resuffixace* (чэш. *vlas-atý* 'валасаты' – *vlas-ác* 'валабаты чалавек');

2.7) постфіксальны – *postfixace* (чэш. *jaký-sí* 'якісьці');

2.8) рэфлексійны – *reflexivizace* (*těšit* 'цешыць' – *těšit se* 'чакаць з нецярпліваасцю', *hrát* 'гуляць у нешта' – *hrát si* 'гуляць').

Аднак нярэдка ў чэшскай мове пры дэрывацыі словаўтваральна аснова застаецца без змен, і носьбітам словавытворчасці ў такім выпадку бывае толькі змена марфалагічнай характарыстыкі – гэтая з'ява падпадае ў чэшскіх лінгвістаў пад азначэнне;

3) канверсіі [4], або – у нашай традыцыі – канверсіі ў шырокім сэнсе. Маецца на ўвазе, што як канверсія азначаецца, напрыклад, такое словаўтварэнне, як чэш. *dobrý* 'добры' – *dobro* 'дабрыня' – *dobře* 'добра', *lovit* 'паляваць' – *lov* 'паляванне', *holub* 'голуб' – *holubí* 'галубіны' і да т.п. Паводле Мілаша Дакуліла і яго паслядоўнікаў, канцавыя фарманты прыведзеных прыкладаў не маюць словаўтваральнага значэння, а толькі словазмяняльнае або граматыка-марфалагічнае, г.зн. сведчаць пра прыналежнасць лексемы да пэўнай часціны мовы (напрыклад, склонавыя канчаткі назоўнікаў: *dobr-o*, *dobr-a*, *dobr-u*..., прыслоўныя суфіксы -е, -о, -а: *dobř-ě* 'добра', *vysok-o* 'высока', *dom-a* 'до-

ма) або да пэўнай граматычнай формы (напрыклад, суфіксы інфінітыву або мінулага часу дзеясловаў: *chod-i-t* 'хадзіць', *chod-i-l/a* 'хадзіў/ла', *děl-a-t* 'рабіць'). Дакуліл, аднак, адзначае, што «паміж канверсіяй і суфіксацыяй у чэшскай мове няма рэзкіх межаў, найперш таму, што некаторыя граматычныя суфіксы (галоўным чынам дзеяслоўныя) могуць успрымацца і як словаўтваральныя» [4].

Да канверсіі таксама «прымыкае пераход слова з адной часціны мовы ў іншую без фармальнай змены словаўтваральнай асновы або вонкавай марфалагічнай формы» [4], найчасцей прадстаўлены субстантывацыяй (чэш. *cestující* 'пасажыр' ад *cestovat* 'падарожнічаць').

Аднак у чэшскай мове, падобна як і ў іншых, канверсія можа адбывацца таксама ўнутры часціны мовы, г.зн. адбываецца пераход лексемы з адной парадыгмы ў іншую, напрыклад, *prut* 'галіна' – *prouti* 'галлэ', *choť* 'муж' м.р. – *choť* 'жонка' ж.р.

Нарэшце, ад канверсіі трэба адрозніваць спосаб словаўтварэння, калі слова (найчасцей гэта прыслоўі) утворана ад пэўнай славаформы [4]: чэш. *selkět* 'цалкам' – ад творнага склону адзіночнага ліку назоўніка *selek* 'цэлае'.

Акрамя вышэйпамянёных, існуе цэлы шэраг словаўтваральных спосабаў перыферычных, асаблівых [5]. Да іх належаць:

4) абрэвіяцыя (*zkratkové tvoření*), для чэшскай мовы спосаб не вельмі характэрны, асабліва ў параўнанні з рускай. У чэшскай мове абрэвіяцыя выкарыстоўваецца пераважна ў назвах інстытуцый, хаця ёсць і цікавыя выпадкі, калі ў выглядзе абрэвіятуры падаюцца, напрыклад, назвы святаў (*MDŽ* – *Mezinárodní den žen* 'Міжнародны жаночы дзень') або назвы асоб, імёны (*TGM* – *Tomáš Garrigue Masaryk* 'Томаш Гарыг Масарык'), што, зрэшты, можна сустрэць і ў рускай або беларускай мовах (параўнайце: *БГ* – *Барыс Грабенічыкоў* або *ППРБ* – *Першы Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь*);

5) механічнае скарачэнне (*mechanické krácení*), якое сустракаецца найперш пры ўтварэнні памяншальна-ласкальных форм уласных імён (чэш. *Dorot-a* – *Dora*, *Magda-lenka* – *Lenka*, бел. *Марга-рыта* – *Рыта*), а таксама ў слэнгу і арго: (чэш. *padesát* 'пяцьдзесят' – *rade*, *pevadí* 'не важна' – *peva*, *bezvadný* 'беззаганны' – *bezva*). Іншыя чэшскія прыклады, такія, як *auto* 'аўтамабіль', *metro* 'метро', *Expo* 'Экспа', *rádio* 'радыё', у такой усечанай форме былі ўжо запазычаны з іншых моў;

6) нарашчэнне слоў (*nastavování slov*) – спосаб, характэрны для слоў экспрэсіўных і гутарковых: чэш. *strakatý* 'стракаты' – *strakamatý*. З літаратурнай чэшскай мовы сюды належыць слова *malilinký* 'малюпасенькі'. Таксама сюды ж адносіцца дадаванне рыфмаванага слова без лексічнага значэння: чэш. *tlachy-plachy* (ад *tlachy* 'балбатня'), рус. *фокус-покус* (перемокус). У беларускай і рускай мовах падобныя прыклады мы часта знайдзем у дзіцячых дражнілках, параўнайце: *тётя-мотя*, *Юлька-булька*...;

7) скажэнне слоў (*překrucování slov*), якое найчасцей сустракаецца ў ляянцы, праклёнах (чалавек вымаўляў такія словы, каб аблегчыць душу, але вымавіць іх цалкам лічылася за грэх). Напрыклад, чэш. *zatracený* 'чортаў', *даслоўна*: 'які падпаў пад анафему' – *zatrápený*, *zatrachtilý*, *zatracepený*, *zatrackaný* і г.д., *krucifix* 'укрыжаванне' – *krucinál*, *krucifagot*, *krucihiml*, *krucilaudon*, *kruci* і г.д.;

8) скрыжаванне слоў (*křížení slov*, *kontaminace*), якое праяўляецца пры механічным спалучэнні двух блізказначных слоў у адно: чэш. *hrůz-ný* 'жахлівы' + *straš-livý* 'страшэнны' = *hrůzlivý*, *obezře-lý* 'асцярожны' + *prozře-telný* 'абачлівы' = *obezřetelný*. Такія наватворы, нягледзячы на досыць частае выкарыстанне ў гутарковай мове, у літаратурнай мове лічацца за памылку;

9) называнне паводле першых слоў (*pojmenování podle prvních slov*) датычыць вершаў, песень, малітваў, дакументаў, сярэднявечных легендаў, папскіх булаў і г.д.: *Hej, Slované 'Гэй, славяне'; Otčenáš 'Ойча наш'* і інш. Прычым з часам падобныя найменні могуць пераходзіць у разрад звычайных скланальных назоўнікаў (*dvě otčenáše 'дзве малітвы Ойча наш'*) і ад іх могуць утварацца новыя словы (*hejslované 'выкрыкванне лозунгу «Гэй, славяне»'*).

Вялікая заслуга чэшскіх лінгвістаў, і найперш Мілаша Дакуліла, палягае не толькі ў даследаванні і вылучэнні сродкаў і спосабаў утварэння новых слоў, але і ў вывучэнні словаўтварэння ў рэчышчы анамасіялогіі. Менавіта Дакуліл першым распрацаваў вучэнне пра анамасіялагічныя катэгорыі, вылучыўшы як асноўныя *мутацыю, мадыфікацыю і транспазіцыю*.

У межах *мутацыі* (*mutace*) змест зыходнага слова істотна змяняецца, а менавіта такім чынам, што зыходнае родавае паняцце (субстанцыі, уласцівасці/якасці, дзеяння, акалічнасці і інш.), якое ў мове адпавядае асноўным часцінам мовы, канкрэтызуецца адносінамі да іншага паняцця, напрыклад: родавае паняцце субстанцыі можа быць абмежавана/канкрэтызавана адносінамі да паняцця ўласцівасці (чэш. *pravice 'правая рука'*, бел. *маладзіца, п'яніца*), да паняцця акалічнасці (чэш. *týdeník 'што-тыднёвая газета або часопіс'*), да паняцця іншай субстанцыі (чэш. *hodinář 'гадзіншчык, нехта, хто мае пэўныя прафесійныя адносіны да гадзіннікаў'*, бел. *кнігарня*) і г.д. Або паняцце ўласцівасці можа быць канкрэтызавана адносінамі да паняцця дзеяння (чэш. *pítňu 'пітны, які можна піць'*, бел. *незагойны*), да паняцця акалічнасці (чэш. *loňský 'летаўны, такі, які быў loni – летась'*, бел. *заўтрашні*) і г.д.

Анамасіялагічная катэгорыя мадыфікацыі змест зыходнага паняцця істотна не змяняе, а толькі дадае да яго дадатковую прыкмету, напрыклад, памяншальнасці (чэш. *domek 'дамок'*, бел. *хацінка*), павелічальнасці (чэш. *ušisko 'вялікае вуха'*, бел. *цмачышча*), зборнасці (чэш. *kamení 'каменне'*, бел. *крысцё*), ступені ўласцівасці (чэш. *šťastnější 'шчаслівейшы'*, бел. *мудрэйшы*), адмаўлення ўласцівасці (чэш. *nebezky 'непрыгожы'*, бел. *няварты*), паўтарэння дзеяння (чэш. *sekávat 'час ад часу чакаць'*, бел. *пахаджваць, парабляць*), закончанасці/незакончанасці дзеяння (чэш. *udělat 'зрабіць', otáčet 'варочаць, круціць'*, бел. *сканаць, купляць*) і г.д.

Нарэшце, сэнс анамасіялагічнай катэгорыі транспазіцыі палягае ў тым, што змест з адной паняццевай катэгорыі пераносіцца ў іншую, напрыклад: апрадмечваецца дзеянне (чэш. *iovit 'паляваць' – lov 'паляванне'*) ці ўласцівасць (чэш. *chytrý 'разумны' – chytrost 'розум'*), катэгорыя ўласцівасці пераводзіцца ў катэгорыю спосабу і ступені (чэш. *dobrý 'добры' – dobře 'добра'*) і інш. Трэба адзначыць, што транспазіцыя – гэта бімарна з'ява сінтаксічная (параўн. чэш.: *probudil se dřív, než svítalo – probudil se před úsvitem 'прачнуўся раней, чым світала – прачнуўся на досвітку'*).

Нарэшце, гэты кароткі агляд высноў і дасягненняў чэшскай дэрываталагічнай школы хочацца скончыць непасрэдна словаўтваральнай характарыстыкай чэшскай мовы. Такім чынам:

1) у параўнанні з іншымі мовамі, у чэшскай сустракаецца вялікае мноства дэмінутываў, што адлюстравана ўжо нават у чэшскіх прозвішчах і імёнах: *Šarek (даслоўнае значэнне – буслік, адпаведнае беларускае прозвішча – Бусько), Otčenášek, Lenka, Eliška* і пад.;

2) вельмі выразная карэляцыя паводле роду, якая ва ўласных імёнах і назвах прафесій або пасадак мае абавязковы характар: *paní doktorka Svatava Machová 'пані доктарка/Сватава Махава'* і пад.;

3) складаных слоў, асабліва ў параўнанні з нямецкай мовай, няшмат, а сярод наяўных абсалютную большасць утвараюць двухчленныя. Хаця ў апошнія

дзесяцігоддзі актыўна пранікаюць іншамоўныя элементы і гібрыдныя складаныя словы: *aminokyselina* 'амінакіслата', *minisukně* 'мініспадніца' і пад.;

4) вялікая колькасць адносных і, як іх разнавіднасць, прыналежных прыметнікаў, якімі выражаецца тое, што ў іншых мовах найчасцей выражаецца складанымі словамі або генітывам: *otcův bratr* 'бацькаў брат', *Máchova ulice* 'вуліца імя К.Г. Махі', *mikulášská nadílka* 'падарунак на свята св. Мікалая' і пад.;

5) вельмі добра развітая сістэма трыванняў і ладоў дзеясловаў, асабліва ў параўнанні з рамана-германскімі мовамі, якая прывяла да багацця дзеяслоўных прыставак са складанай сістэмай іх значэнняў, напрыклад, франц. *tomber* 'падаць' у чэшскай мове адпавядаюць лексемы *dopadat, opadat, odpadat, propadat, připadat, rozpadat se, spadat, upadat*; для чэшскай прыстаўкі *za-* прыводзіцца ў слоўніках пятнаццаць значэнняў.

Як бачна, шмат у якіх адмегнасцях да чэшскай мовы набліжаецца беларуская, аднак гэта ўжо пытанне асобнага кампаратыўнага даследавання.

ЛІТАРАТУРА

1. **Smilauer V.** Novočeské tvoření slov. Praha: SPN, 1971. – 220 s.
2. **Čechová M. a kol.** Čeština – řeč a jazyk. 2., přepracované vydání. – Praha: ISV nakladatelství, 2000. – 408 s.
3. **Šlosar D.** Slovo tvorba // Příruční mluvnice češtiny. – Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996. – S. 109.
4. **Tvoření slov v češtině.** 1. díl. Miloš Dokulil. Teorie odvozování slov. – Praha: Nakladatelství ČSAV, 1962. – 219 s.
5. **Smilauer V.** Nauka o českém jazyku. 6. vydání. – Praha: SPN, 1972. – S. 15–17.

S U M M A R Y

The modern word-formation theory is based on the works of such Czech researchers as M. Dokulil, V. Smilauer, D. Šlosar and others. The article «The Word-Formation Theory in Czech Tradition» is a short review of the Czech word-formation theory fundamentals. It also gives a brief characteristic of the Czech language word-formation system.